

DOI: 10.30840/2413-7065.2(71).2019.169677

УКРАЇНІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (1917–1918 РР.)

Ксенія МАКАРЕНКО

*учениця 9 класу Конотопської загальноосвітньої школи I–III ступенів
№ 10 Конотопської міської ради Сумської області*

Науковий керівник – **Клименко Антон Сергійович**, учитель географії

Входження освітньої сфери України до європейської зони вищої освіти є запорукою модернізації цієї системи у контексті інноваційної моделі розвитку. Однак це не означає, що університети мають набути винятково транснаціональних рис, позбувшись тих традиційних ознак, які формувалися і розвивалися впродовж багатьох десятиліть, відповідали запитам і потребам культурного розвитку, стали надбанням української нації.

Виходячи з цього, ретельного вивчення й узагальнення потребує досвід творення і діяльності перших державних українських університетів, що виникли в освітньому просторі в період національно-визвольної боротьби 1917–1918 рр. і започаткували модерну національну вищу освіту.

Вироблена і успішно реалізована у той складний історичний період модель українського університету отримала велику підтримку від науково-освітньої інтелігенції і певною мірою спонукала владу у 20-х рр. ХХ ст. до продовження курсу на українізацію вищої школи.

Мета дослідження – визначити тенденції та особливості українізації вищої освіти України в період Української Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (1917–1918 рр.).

Для досягнення мети означені такі дослідницькі **завдання**:

1. Охарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження.
2. Виокремити етапи та чинники українізації вищої освіти в досліджуваній період.
3. З'ясувати особливості процесу формування та реорганізації вищих навчальних закладів у 1917–1918 рр.
4. Проаналізувати змістово-процесуальні аспекти українізації вищих навчальних закладів у досліджуваній період.

Писемні джерела, використані в процесі дослідження, за родово-видовим принципом поділяються на такі групи: 1) нормативно-правова документація; 2) матеріали діловодства державних установ, органів місцевого самоврядування і навчальних закладів; 3) періодична преса.

Важливу частину джерел становлять опубліковані законодавчі акти російського та українського походження. До перших належать університетський статут 1884 р. [3, с. 457], який зі змінами використовувався в державних українських університетах, а також постанова Тимчасового уряду «Про заснування в Університеті св. Володимира чотирьох кафедр українознавства» (1917 р.) [2, с. 3].

Важливим джерелом є мемуарна література. Вона почала з'являтися у 20-х рр., хоча окремі рукописи були виконані раніше. Широке відображення досліджуваної проблеми знайшлося у роботах відомих державних діячів того часу – Д. Дорошенка [11], В. Винниченка [1], І. Огієнка [27], К. Левицького [22], Є. Чикаленка [49], П. Скоропадського [37].

На особливу увагу заслуговують праці видатного науковця, політичного, громадського діяча М. Грушевського [7].

Вагомою джерельною базою дослідження стала українська періодика 1917–1919 рр., яка дала надзвичайно цінну інформацію практично з усіх напрямків культурних перетворень з обраної теми. Нами були проаналізовані урядові видання: «Державний Вісник» [47], «Вісник Тимчасовогоряду» [2], газети, друковані місцевими органами влади, громадськими організаціями, політичними партіями, – «Нова Рада», «Сумський вісник» [31], «Відродження», «Народна воля», «Луч» [29] та ін.

Наукові дослідження процесу українізації вищої освіти досліджуваного періоду можна умовно поділити на три групи: 1) праці українських науковців революційної доби 1917–1921 рр., 2) роботи радянських істориків і 3) дослідження, виконані в незалежній Україні.

Перші кроки науковців з вивчення процесу заснування і діяльності українських університетів припали на період Української революції. Авторами перших публікацій, у тому числі й першими дослідниками та історіографами, стали учасники тих подій – М. Грушевський [6], Д. Дорошенко [12], О. Дорошкевич [13],

І. Огієнко [26], М. Стороженко [41], С. Русова [35] та інші.

Великим здобутком вивчення історії України в період з 1917 р. по 1918 р., зокрема і проблеми реформування вищої школи, стала двотомна праця Д. Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр.» [10].

Характеризуючи роботи радянських дослідників, варто зазначити, що, на нашу думку, уваги науковців заслуговують дослідження Г. Гринька [5], О. Кісіля [19], в яких проаналізовано процес організації різних культурних та освітніх закладів, проведення культурно-просвітньої роботи серед населення.

З проголошенням незалежності України у розвитку історичної науки розпочинається сучасний період її формування. Найбільш актуальною та маловідомою темою, яку активно розпочали вивчати історики в 1990-ті роки, стала проблема будівництва національної шкільної, професійної, вищої освіти та позашкільної роботи. Це питання висвітлюється у працях В. Кравець [21], М. Собчинської [38], Н. Ротар [33] та інших дослідників.

Серед українських науковців, що зверталися до дослідження українізації вищої школи в 1917–1918 рр., варто виділити праці О. Завальнюка [15].

Українському національно-культурному відродженню, в якому чільне місце посідають питання політики українських урядів в галузі освіти, присвячена низка робіт Г. Рудого [34].

Таким чином, використання різноманітних за формою та змістом документів, а також праць науковців дає можливість ретельно і докладно проаналізувати процес українізації вищої освіти у 1917–1918 рр.

Виходячи з суспільно-політичного становища українських земель у досліджуваний період, нами виокремлено такі етапи процесу українізації вищої освіти: I етап (1905 р. – березень 1917 р.) – формування підходів представників політичної та наукової еліти, студентської молоді до впровадження українознавчих дисциплін у процес навчання вищих шкіл; II етап (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) – здійснення українізації вищих навчальних закладів в часи Української Центральної Ради; III етап (квітень 1918 р. – грудень 1918 р.) – реформаторська політика гетьманського уряду в галузі вищої освіти.

Аналіз джерел та літератури засвідчує, що на початку XX століття майже вся територія сучасної України знаходилась під контролем Російської імперії. Революція 1905 р. принесла деякі зміни у статут 1884 р., що регулював освітній процес в університеті. Так, було відновлено виборність ректора, деканів і професорів, послаблено нагляд за студентами та визнано за ними право створювати на базі університетів різні культурно-наукові гуртки. Але в період реакції в Російській імперії замість ліберального міністра освіти І. Толстого знову були призначені реакціонери: О. Кауфман (1907–1908), О. Шварц (1908–1910) та Л. Кассо (1910–1914), що послідовно відновлювали повною мірою норми статуту 1884 р. [36, с. 443].

Тимчасова лібералізація освітнього процесу у вищій школі була наслідком діяльності освітньо-наукових товариств, політичних партій та студентських організацій, що функціонували на території сучасної України.

Українське студентство, підтримане пресою і «Просвітами», у 1906–1907 рр.

розгорнуло рух за відкриття українських кафедр в російських університетах як один із етапів боротьби за свій майбутній національний університет. Молодь висувала вимоги запровадити у вищих школах навчальні дисципліни, найбільш цікаві і цінні з погляду «становища українського культурного життя», а також допустити українську мову до кафедр [6, с. 80].

Певною мірою студенти домоглися деяких поступок у Київському університеті. Зокрема, з осені 1907 р. тут розпочалося викладання історії нової української літератури професором А. Лободою, а професор В. Перетц ознайомлював слухачів з історією української літератури до XIX ст. У Харківському університеті також з першого навчального семестру 1907 р. за ініціативи професора М. Сумцова було прочитано низку академічних курсів з українознавства [42].

Внаслідок активної діяльності київської української студентської молоді у березні 1908 р. відбулася перша конференція українських студентських громад. Організаторами, активними учасниками і керівниками конференції були київські студенти С. Веселовський та А. Лещенко [25, с. 17].

Однак діяльністю студентських організацій та проведенням конференцій не обмежувався процес запровадження та поширення українознавства у вищій школі. Вимоги української спільноти щодо творення своїх національних університетів почули молоді політичні сили, які почали формуватися на початку XX ст.

Враховуючи досвід боротьби галицьких українців за українізацію Львівського університету і потребу нації мати свою вищу школу, яка б служила у першу

чергу її інтересам, Українська народна партія (М. Міхновський, М. Шемет, О. Макаренко, О. Степаненко та ін.), що виступала за самостійність України, у своїй програмі констатувала, що «факт існування московських університетів і шкіл з московською викладовою мовою на території України є глумом над свободою, є нехтуванням наших загальнолюдських прав...» [23, с. 37].

Важливість процесу українізації вищої освіти відзначали у своїх програмних документах й інші політичні сили. Зокрема, члени Української демократичної партії (О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко та ін.) наполягали на повноправному використанні української мови у педагогічному процесі вищих навчальних закладів. Українська радикальна партія (Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський та ін.) виступала за вільне використання української мови у школах, університетах та інших навчально-наукових установах України.

Проте до 1917 р. питання створення українських університетів як осередків вищої національної освіти і культури жодна інша політична сила не розглядала.

Активними учасниками процесу українізації вищої школи стали також українські наукові кола. Велику цінність мали українознавчі дослідження викладачів університетів, що були членами та брали участь у діяльності Українського наукового товариства у Києві (УНТ) і Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ) [24, с. 92].

На початку ХХ ст. важливим осередком розвитку українознавчих досліджень був Університет св. Володимира у Києві. Значно підвищили рівень українознавчих розробок у сфері історичної науки у досліджуваний період праці

М. Дашкевича, В. Антоновича, М. Довнара-Запольського, І. Лучицького та інших визначних істориків. Українознавчі дослідження київських вчених В. Розова, В. Перетца, А. Лободи, С. Маслова та ін. започаткували процес вивчення та упорядкування історії української мови, літератури, фольклористики, палеографії, сприяли активізації наукових пошуків у цих сферах гуманітарних знань [46, с. 127].

У цей період Харківський університет став визначним культурно-освітнім центром, осередком різноманітних українознавчих досліджень. Під час Революції 1905–1907 рр. прогресивні вчені і студенти Харківського університету виступили за вільний розвиток української мови, науки, культури, за впровадження українознавчих кафедр, які б створили ґрунт для становлення та розвитку наукового українознавства. Хоча цю ідею не вдалося втілити у життя, українські вчені університету (Д. Багалій, М. Сумцов, М. Халанський) почали читати курси з історії України, української мови та літератури [42].

Обґрунтовуючи право українців на свою вищу школу, визначний історичний діяч М. Грушевський на той час вперше в суспільно-політичній думці України сформулював ідею побудови українського університету. Під поняттям «український університет» він розумів вищий навчальний заклад, у якому навчання, засідання сенату, рад факультетів і діловодство здійснюються українською мовою, нею ж видаються підготовлені вченими наукові праці, університетська преса, а у навчальному процесі, крім загальноприйнятих в інших університетах, вивчаються ще й українознавчі дисципліни.

В ході реформування вищої освіти варто відзначити новаторську позицію видатного науковця, мовознавця, літератора, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету І. Огієнка. Український вчений займався розробкою концептуальних особливостей національної системи університетської освіти, актуалізував низку нових ідей, що змінювали характер університетської освіти (підвищення ролі української мови викладання, збільшення кількості українського викладацького складу, розширення бази вступників, пришвидшення темпів підготовки української інтелігенції, активна державна допомога студентській молоді тощо) [14, с. 80].

Таким чином, до Лютневої революції 1917 р. український національний рух отримав належне обґрунтування вимог до влади щодо відкриття українських кафедр, запровадження цілого циклу українознавчих дисциплін, які відповідали потребам культурного самопізнання української нації, нарешті, відкриття окремого українського університету як найвищої ланки освітньої системи.

Революційні події весни 1917 р. у Російській імперії привели до падіння монархії та проголошення певних демократичних перетворень. На хвилі революційних подій в Україні у березні 1917 р. було створено Українську Центральну Раду, яка взяла на себе функції загальноукраїнського громадсько-політичного центру.

Особливу увагу Центральна Рада та Генеральний Секретаріат приділяли розвитку вищої школи, в тому числі процесу її українізації. Основні правові напрямки в галузі реформування українського освітнього процесу новоутворена влада вперше сформувала у відозві до

українського народу від 22 березня 1917 року та в резолюції Українського національного конгресу (квітень 1917 р.). В цих історичних документах першочерговими передумовами розвитку української освіти було відродження української мови, створення національних загальноосвітніх, спеціальних і вищих навчальних закладів, культурно-освітніх установ, збільшення періодичних видань.

З ініціативи Товариства шкільної освіти 5–6 квітня 1917 р. у Києві відбувся Перший всеукраїнський учительський з'їзд за участю близько 500 делегатів. Основна увага цього з'їзду була звернена на початкову і середню освіту. Втім представники української інтелігенції також розглянули питання розбудови вищої школи. Так, було ухвалено звернення до професорів та учителів вищих шкіл України, які володіють українською мовою, з закликом до остаточного переведення викладання навчальних дисциплін українською мовою та відкриття навчальних курсів державною мовою [45, с. 38].

Українізація класичного Київського університету св. Володимира була достатньо складним і проблематичним процесом. Рада університету відмовлялася співпрацювати з владою в першу чергу через те, що Секретаріат освіти ще не був затверджений Тимчасовим урядом. Також це зумовлювалося переважанням реакційних настроїв у професорському середовищі, етнічною строкатістю студентства та низьким відсотком серед них українців [46, с. 356].

У цей же час до історико-філологічного факультету Харківського університету було подано заяву проф. М. Сумцова та інших викладачів з проханням дозволити відкриття кафедр української

мови, літератури, етнографії та історії України, а також надати право викладачам читати лекції українською мовою. Але тільки у листопаді 1917 р. Генеральний Секретаріат освіти отримав згоду від Київського та Харківського університетів на організацію відкриття кафедр українознавства [20, с. 34].

Влітку 1917 р. розпочалася підготовча робота з відкриття Українського Народного університету в Києві. На відкриття цього університету Центральною Радою було асигновано 25 тисяч карбованців. Вже з 1 липня 1917 р. почала проводитися реорганізація вищого навчального закладу, і 17 вересня Рада Міністрів ухвалила закон про перетворення Київського українського народного університету в Київський державний український університет. На його базі було створено чотири факультети: історично-філологічний, фізично-математичний, правничий та медичний. Мовою викладання в Київському державному українському університеті мала стати українська. Однак на прохання факультетів та з дозволу міністра Народної освіти в окремих випадках було можливим читання лекцій і російською мовою.

Протягом цього навчального року на різні факультети Київського університету було зараховано 1400 студентів. Вони представляли практично всі регіони України, у тому числі землі, що входили до складу Австро-Угорської імперії, – Галичину, Буковину, Закарпаття.

Ще одним кроком на шляху створення нових вищих шкіл було відкриття 7 листопада 1917 р. Педагогічної академії в Києві. Діяльність академії розпочалася з відкриття однорічних педагогічних курсів для підготовки учителів українських середніх шкіл, які б викладали

предмети українознавства, в першу чергу українську мову та літературу.

У вересні 1917 р. розпочалася підготовча робота щодо заснування Академії мистецтв – першої вищої художньої школи в Україні. Групу ініціаторів заснування Української Академії мистецтв очолив завідуючий відділом пластичного мистецтва Генерального Секретаріату освіти Г. Павлуцький. Були розроблені статут академії і законопроект про її утворення. Дійсними студентами були випускники середніх художніх шкіл, також були вільні слухачі [51].

Відкриття Української Академії мистецтв відбулося після проголошення Української Народної Республіки – 22 листопада 1917 р. Вже 5 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про Українську Академію мистецтв. На утримання академії було виділено, починаючи з 1918 р., кошти в розмірі 98,2 тис. крб.

Варто відзначити особливості науково-культурницького розвитку на Сумщині. Так, зокрема, у м. Суми за рішенням міської думи, участю «Просвіти», профспілкових організацій було проведено низку культурно-освітніх заходів українознавчого характеру, а саме увіковічення пам'яті про Т. Шевченка.

Також у м. Ромни 27 жовтня 1918 р. за ініціативи товариства «Просвіта» було встановлено перший пам'ятник Т. Шевченку в Україні, автором якого став Іван Кавалерідзе.

Створюючи нові українські вищі навчальні заклади, Генеральний Секретаріат водночас розгорнув поступову українізацію діючих університетів. З початком 1917–1918 навчального року в Київському, Одеському, Харківському університетах розпочалося утворення

українознавчих кафедр і введення українського викладання. Поступово вводилася в інститутах і університетах практика безкоштовного навчання.

Найсуттєвіших успіхів в галузі розбудови української вищої школи та українізації вищих навчальних закладів було здійснено в період Гетьманату П. Скоропадського. Восени 1918 р. було відкрито і Кам'янець-Подільський державний український університет. У його структурі передбачались чотири факультети, утім з початком навчального року розпочинали роботу лише два – історико-філологічний і фізико-математичний з двома відділами: математичним і природничо-історичним. Навчальний процес мав бути україномовний. В окремих випадках з дозволу міністра освіти робилися винятки для тих, хто володів російською мовою [47, с. 3].

Концептуальні засади українських національних університетів найбільшою мірою мали реалізуватися в навчально-виховному процесі. Необхідно відзначити, що навчальний процес у реорганізованих українських університетах, за деякими винятками, був

україномовний. За свідченням керівництва Київського державного українського університету, у 1918–1919 навчальному році українською мовою тут читали лекції і проводили практичні заняття 37 професорів і приват-доцентів, російською – усього 6 осіб, або 13,9%, що переконливо спростовувало твердження опонентів про відсутність учених-українців, які володіли літературною українською мовою [46, с. 216].

Відповідно до навчальних планів склалися розклади занять.

Отримавши свій індивідуальний навчальний план, студент мав подати до канцелярії квитанцію про внесену ним плату за право навчання в семестрі. Розмір платні коливався в межах 125–150 крб., залежно від факультету. Максимальною вона була на фізико-математичному, сільськогосподарському і медичному факультетах, де використовувалося дороге кабінетно-лабораторне і клінічне обладнання [32, с. 211].

Велика увага у новостворених університетах приділялася вивченню українознавства, яке було запроваджено до навчальних планів усіх закладів вищої освіти. В імперський період і в роки Української революції було видано значну кількість праць учених-українознавців. Так, М. Грушевський опублікував перші томи монументальної «Історії України-Руси», підручник «Очерки истории украинского народа», десятки інших праць з історії і культури України. Головуючи в Науковому товаристві імені Шевченка (1897–1913), видатний політик, громадський діяч сприяв виходу у світ понад 420 томів праць з української історії, філософії, літературознавства, етнографії, бібліографії та інших наукових видань.

У результаті плідної праці науковців у користування студентам було видано словники з української мови: 3 – українсько-російські і 15 – російсько-українські (останні були потрібні студентам для перекладу російськомовних підручників і наукових видань), а також термінологічні словники: 4 – з медицини, 4 – з фізики і хімії, 2 – з мовознавства, 3 – з природознавства й географії, 1 – з математики, близько 8 – з правничої і адміністративної термінології.

Щоправда, як зазначав Ю. Шевельов, рівень словників був невисокий, оскільки, на його думку, вони створювалися поспішно, а їхні упорядники мали недостатні лексикографічні знання [50, с. 98].

Загалом студенти, попри поєднання навчальної праці із трудовою діяльністю, ставилися до виконання своїх академічних обов'язків досить сумлінно. Д. Дорошенко, який викладав курс української історії, наголошував, що «молодь з живим інтересом ставиться до викладів, видно, вона цінила й те, що Кам'янецький університет являється національною науковою інституцією» [11, с. 290].

Отже, новостворені українські державні університети докладали вагомих зусиль для підвищення якості навчально-виховного процесу. Це в першу чергу проявлялося у розширенні структури вивчення українознавства, яке було запроваджено до навчальних планів усіх закладів вищої освіти, а також формуванні належної матеріально-технічної бази.

Таким чином, у період українського національного відродження 1917–1918 рр. відбувається комплексна організація академічної роботи в українських вищих школах, визначаються основні пріоритети наукової та просвітницької

діяльності. Науково-педагогічні кола державних українських університетів докладали значних зусиль для формування нової української еліти, якісної підготовки висококваліфікованих фахівців та розвитку українознавчих тенденцій у науково-дослідницькому та видавничому житті країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Щоденник. 1911 – 1920. Едмонтон: КІУС, 1980. 499 с.
2. Временное правительство. Вестник Временного правительства. 1917. 26 августа (8 сентября). № 140 (186). С. 3.
3. Высочайше Учрежденный Общий Устав Императорских Российских Университетов. Полное собрание законов Российской империи. 1887. Т. IV : 1884 г. С. 457–472.
4. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 489. Арк. 21.
5. Гринько Г. Чергові завдання радянського будівництва в царині освіти. Київ: Видавництво Губнаросвіти Київщини, 1920. 26 с.
6. Грушевський М. Вибрані праці / збір. і упорядкував М. Галій. Нью-Йорк: Видавництво «Прометей», 1960. 264 с.
7. Грушевський М. На порозі нової України. Київ: Веселка, 1991. 52 с.
8. Даниленко В. Освітня політика Центральної Ради. *Відродження*. 1999. № 6. С. 40–42.
9. ДАСО. Р. 2362. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 27, 27 зворот.
10. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. Ужгород; Нью-Йорк, 1954. Т. II: Українська Гетьманська держава 1918 року. 424 с.
11. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. 543 с.
12. Дорошенко Д. Українське письменництво в 1917 р. *Нова Рада*. 1918. 9 січ., 10 січ.
13. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи. *Вільна українська школа*. 1918. № 5. С. 47–58.

14. Завальнюк О. М. Вироблення концепції Українського Національного Університету. *Етнічна історія народів Європи*. 2003. № 12. С. 80–84.
15. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 616 с.
16. Звіdomлення метеорологічної станції сільськогосподарського факультету Кам'янецького Університету. *Наш шлях*. 1920. 25 березня. Ч. 60. С. 4.
17. Зубалій О., Рященко Д. Освітній рух в добу національно-державного відродження. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 12–23.
18. Історія Академії наук України. 1918 – 1923: документи і матеріали / упор. В. Г. Шмелюв. Київ: Наук. думка, 1993. 576 с.
19. Кісіль О. Український театр: популярний нарис українського театру. Київ: Книгоспілка, 1925. 180 с.
20. Колпакова О. В. Український державний університет у Києві (1917 – 1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 7. С. 33–35.
21. Кравець В. Історія української школи та педагогіки: курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. Тернопіль: Міністерство освіти України, 1994. 357 с.
22. Левицький К. Великий зрив (до історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Львів: Видавнича кооператива «Червона калина», 1931. 152 с.
23. Міхновський М. І. Самостійна Україна. Київ: Донкор, 2002. 40 с.
24. Нагірняк О. Р. Харківське історико-філологічне товариство – головний українознавчий осередок Лівобережної та Слобідської Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Історія української науки на межі тисячоліть*. 2004. Вип. 14. С. 92–126.
25. Наріжний С. Полтавський університет. Париж, 1930. 30 с.
26. Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2001. 440 с.
27. Огієнко І. Українська культура. Академічна промова на одкритті Українського Народнього Університету в Києві. Київ: Друкарня Укр. Центр. Ради, 1917. 31 с.
28. Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року / [Неодмінний секретар Академії акад. А. Кримський]. Київ: Друкарня Укр. наук. товариства, 1919. 25 с.
29. Повідомлення про надходження українських підручників / [без авт.]. *Лучь*. 12 жовтня 1918 р. С. 4.
30. Постанови в справі організації освіти, винесені всеукраїнським учительським з'їздом 5–6 квітня і передані ним 5 травня Українській Центральній Раді. *Вісті з Української центральної ради*. 1917. № 5. С. 283–286.
31. Реклама українських словників / [без авт.]. *Сумской вестник*. 7 листопада 1918 р. С. 1.
32. Розвиток науки в Київському університеті за сто років / голова ред. колегії М. А. Кушнар'єв. Київ: Видавництво Київського державного університету, 1935. 296 с.
33. Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Чернівці: Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, 1996. 22 с.
34. Рудий Г. Я. Преса України як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 501 с.
35. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2-х книгах / під ред. Є. І. Ковенка. Київ: Либідь, 1997. Кн. 1. 272 с.
36. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.
37. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. Київ; Філадельфія:

Видавництво Інституту східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. 492 с.

38. Собчинська М. М. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній Республіці (1917–1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ: Український педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 1995. 24 с.

39. Сокращенный отчет о деятельности Харьковского университета за 1918 г. Записки императорского Харьковского университета за 1918 – 1919 гг. 1919. С. 32–33.

40. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність: твори у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. (Серія «Суспільно-політичні твори»). Т. 1. 564 с.

41. Стороженко М. З мого життя / упор. і вст. ст. В. Ульяновського. Київ: Либідь, 2005. 432 с.

42. Сумцов Н. История и этнография Малороссии как предмет преподавания в Харьковском университете. *Киевская старина*. 1906. № 5–6. Текущие известия.

43. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Україні. *Вільна українська школа*. 1917. № 3. С. 108–109.

44. Украинское народное издательство. *Вестник воспитания*. 1905. № 6. С. 80–89.

45. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2-х т. Т. 1 / під ред. П. П. Толочка та ін. Київ: Наукова думка, 1996. 585 с.

46. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади: у 3-х кн. Кн. 2 / редкол. В. В. Скопенко, А. Г. Слюсаренко та ін.; упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. Київ: Прайм, 2000. 704 с.

47. Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ. *Державний вістник*. 1918. 29 серпня. № 41. С. 3.

48. Холодний П. Єдина школа. *Вільна українська школа*. 1917. № 2. С. 65–68.

49. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. 504 с.

50. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 208 с.

51. Широцький К. Про академію мистецтв. *Вільна українська школа*. 1917. № 3.